

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 89^e jaargang • oktober 2016 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 5

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

A photograph of the interior of a Gothic church, likely the Domkerk in Utrecht. The view is from the back of the nave looking towards the altar. The church features high vaulted ceilings, large red columns, and tall, narrow stained-glass windows. A choir of about ten people is performing on a red-carpeted platform in front of the altar. The lighting is warm, coming from the windows and interior lights.

Wat te doen met leegstaande kerken?

Het Utrechtse jaar van Herman Schaepman

Zwervende beelden op het oude V&D-pand

museum Catharijneconvent

HEILIG SCHRIFT

TANACH | BIJBEL | KORAN

7-10-16 t/m 8-1-17

Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie***
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding***
- tevreden klanten bepalen ons succes***
- wij doen wat we zeggen***
- grote betrokkenheid bij klant en project***
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest***

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

140

Fons van den Broek

Een toekomst voor Utrechtse kerken

De gemeentelijke visie op religieus erfgoed

146

Joyce Pennings

Utrecht is een prachtmuseum rijker

Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn

149

Signalement

150

Ton H.M. van Schaik

Een tussenjaar aan de Nieuwegracht

Kapelaan Schaepman in Utrecht, 1867-1868

156

Renger de Bruin

Herinneringen aan een inspirerend verteller:

Piet 't Hart (1933-2016)

158

Jan Willem Arends

Twee zwervende beeldenparen van V&D

163

Agenda

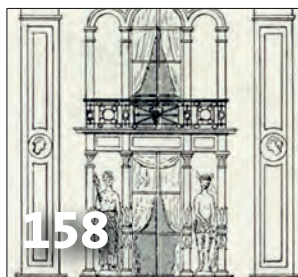
Leegstaande kerken

Sinds 1975 zijn er in de stad Utrecht 30 kerken gesloten. De helft ervan werd gesloopt. De komende jaren zullen nog vele kerkgebouwen afgestoten worden. Een gemeentelijke visie religieus erfgoed moet ervoor zorgen dat die gebouwen zoveel mogelijk een passende herbestemming krijgen en dat monumentale waarden behouden blijven.

Stagejaar van een kapelaan

Herman Schaepman verbleef in 1867-1868 in de pastorie van de Catharinakerk aan de Nieuwegracht 61. Hij werkte er vooral aan zijn dichterschap en als predikant ontdekte hij er zijn retorisch talent. Het was een vormend jaar, maar nog weinig wees erop dat hij de politiek emancipator van de Nederlandse rooms-katholieken zou worden.

Zwervende beelden

Het oude gebouw van Vroom en Dreesmann aan de Stadhuisbrug is en was altijd voorzien van beeldenparen. Maar niet altijd dezelfde en niet altijd op dezelfde plaats. Een reconstructie van hun zwerftochten die eindigden aan dezelfde gevel of in een rommelige garage.

□ OMSLAG: INTERIEUR VAN DE TE KOOP STAANDE ST. JOSEPHKERK AAN DE DRAAIWEG TIJDENS EEN OPTREDEN VAN ARS
NOVA TRAJECTINA | FOTO ARJAN DEN BOER

Fons van den Broek

Lid commissie cultureel erfgoed
van de Vereniging Oud-Utrecht.

Interieur van de dit jaar door de Gereformeerde Gemeente Utrecht verkochte Westerkerk aan de Catharinakade. De nieuwe eigenaars hebben plannen voor een hotel, restaurant en een 'ontmoetingsruimte'.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In 2016 worden zeven protestantse en rooms-katholieke kerken in de stad Utrecht afgestoten. Naar verwachting zullen de komende jaren nog vele kerkgebouwen volgen. Om te voorkomen, zoals in het verleden wel gebeurde, dat monumentale kerken zonder beleid gesloopt of verminkt worden, stelde B&W onlangs een Utrechtse kerkenvisie op. Dit najaar geven de gemeenteraad en betrokken partijen, waaronder Oud-Utrecht, hun reactie.

Een toekomst voor Utrechtse kerken

De gemeentelijke visie op religieus erfgoed

Utrecht telt ongeveer 125 kerken. Daarvan hebben er 21 (vooral binnen de singels) de status van rijksmonument en 37 die van gemeentelijk monument. Deze kerken staan niet alleen vanwege hun religieuze betekenis op de lijst van beschermwaardige monumenten. Kerken zijn gemeenschapsgebouwen en vervullen een sociale rol, vaak als centrum in een groter ensemble waartoe ook scholen en verenigingsgebouwen behoren. De kerken verrijken ons stadsbeeld met hun cultuurhistorie, door hun bijzondere architectuur en als richtingaanwijzer in de stedenbouwkundige ontwikkeling. Dat geldt zeker voor de kerken uit de 20e eeuw. Zij markeren de ontwikkeling van de stad, spelen een rol in de herinnering van Utrechters en brengen specifieke opvattingen over kunst, architectuur en stijl tot uitdrukking. Vaak zijn ze aangekleed met werken van Utrechtse kunstenaars. Monumentale kerken vinden we over de hele stad verspreid. Ook de Wederopbouwperiode is vertegenwoordigd met 10 kerken uit de jaren 50 en 60 die gemeentelijk monument zijn.

Pas na 1970 is de bouw van kerken gestopt, Lunetten is de eerste Utrechtse wijk zonder kerk. De Johanneskerk (1965, protestants) en de Rafaëlkerk (1967, rooms-katholiek), beide in Overvecht en beide gemeentelijk monument, behoren tot de laatste nieuwgebouwde kerken.

Gesloopte monumenten

Secularisatie, ontkerkelijking is een geleidelijk proces, dat rond 1900 begon en vooral na 1970 versterkt doorzette (zie kader op de volgende pagina). Kerken werden afgestoten, verlaten en gesloopt. Ook in Utrecht.

In 1977 verdween de Monicakerk. Er was jaren lang gezocht naar een mogelijkheid de kerk te herbestemmen. Een eerdere sloopvergunning werd ingetrokken en het gebouw zou een moskee worden, maar uiteindelijk werden kerk en toren neergehaald. In 1985 werd de Oosterkerk op de hoek van de Maliebaan - Burgemeester Reigerstraat opgenomen in een inventarisatie van monumentale panden uit de

periode 1850-1940 opgesteld door de gemeentelijke Monumentencommissie.¹ De actualiteit haalde het rapport echter in: de kerk was een jaar daarvoor al gesloopt. In een volgende monumenteninventarisatie uit 1990 figureerde de Pauluskerk in Tuindorp.² Drie jaar later viel ook deze kerk onder de slopershamer.

De Monica, de Oosterkerk en de Paulus zijn voorbeelden van kerken die verdwenen zijn ondanks de erkenning van hun architectonische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde.

Symposium Oud-Utrecht

Een jaar geleden organiseerde de Vereniging Oud-Utrecht een symposium over de toekomst van leegkomende kerkgebouwen in de stad. Een kernvraag was hoe we kunnen verhinderen dat er ad hoc besluiten worden genomen over religieus erfgoed, besluiten waar we later misschien spijt van krijgen. Een mogelijke nieuwe golf van kerksluitingen dreigt en daarom is een langetermijnvisie op de toekomst van kerkgebouwen gewenst, zo luidde de aanname van de organisatoren.³

Het symposium vond plaats op een gunstig moment, midden in de discussie over behoud en beheer van religieus erfgoed. Er werd die middag gepleit voor een *kerkenvisie*, een instrument om greep te krijgen op de toekomst van religieus erfgoed dat leeg komt te staan. Uit een studie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed blijkt dat veel steden en regio's al zo'n kerkenvisie hebben ontwikkeld.⁴ Overal is of dreigt leegstand en een nieuw gebruik van lege kerken en kloosters dient zich niet altijd meteen aan. Een kerkenvisie brengt het aanbod van erfgoed en de mogelijkheden van herbestemming in kaart, ook in relatie tot de omgeving

Maatschappelijke en/of monumentale waarde, toch gesloopt.

V.l.n.r. Monicakerk (1977), Oosterkerk (1984) en Pauluskerk (1993).

□ FOTO'S: A.W. REININK | HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL; ANDRÉ VAN DIJK | WIKIMEDIA COMMONS; FRANS VAN ROODEN | WIKIMEDIA COMMONS

De Zuiderkerk (Kromme Rijn, bij het Ledig Erf), ontworpen in de stijl van de Amsterdamse School door Albert Kool, werd in 1925 in gebruik genomen en in 1987 gesloopt.

□ FOTODIENST GUA | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

(buurt, wijk) waar de gebouwen staan. De deelnemers aan het symposium erkenden het belang van zo'n visie en formuleerden daarvoor de volgende conclusies:

- anticipeer op toekomstige herbestemmingsvragen van vrijkomende kerken;
- maak passend hergebruik mogelijk, waarbij ook het interieur van belang is;
- ontwikkel instrumenten om hergebruik mogelijk te maken, met een belangrijke rol voor de gemeente;
- kijk naar de gebouwen in relatie tot de wijk, overweeg de mogelijkheid voor een buurtversterkende gemeenschappelijke functie versus een particuliere herontwikkeling.

De Utrechtse visie religieus erfgoed

Ook in de Utrechtse politiek werd de behoefte aan zo'n visie gevoeld. In november 2015 vroeg de gemeenteraad aan B&W om een visie op de toekomst van religieus erfgoed. In juli van dit jaar verscheen de conceptversie van een *Utrechtse visie religieus erfgoed*.⁵ De opdracht was om die op te stellen in samenspraak met 'stakeholders': de Ver-

eniging Oud-Utrecht, Museum Catharijneconvent, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, BOEI (maatschappelijke onderneming zonder winstoogmerk voor het restaureren van onder andere religieus erfgoed), de Taskforce Toekomst Kerkgebouwen en de Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed. Daarnaast spraken de opstellers met de eigenaren van de kerkelijke gebouwen.

De conceptvisie noemt vier speerpunten waarop de visie zich moet richten:

1. De exploitatie met speciale aandacht voor energie- en duurzaamheidsaspecten en opbrengsten uit culturele evenementen, verhuur en toeristisch bezoek.
2. Herontwikkelingsprofielen: wat is bij herbestemming de 'transformatieruimte' gelet op de monumentale waarden?
3. Definieren van de rol van de gemeente: als adviseur bij instandhouding en herbestemming, bij het bepalen van de monumentale waarde en voor bouwhistorisch onderzoek.
4. Het toeristisch potentieel: wat is de betekenis voor de economie en de identiteit van de stad?

De ambitie van de conceptvisie luidt als volgt: '[...] willen we het historische en rijk geschakeerde kerkenlandschap van Utrecht duurzaam behouden voor de toekomst. De stad kan zich hier duidelijk mee onderscheiden van andere historische steden in Nederland. Het religieuze erfgoed van 14 eeuwen kerkgeschiedenis – dat is uniek voor Nederland – kan met deze toekomstvisie vanzelfsprekend ook worden benut voor toerisme en marketing van de gemeente Utrecht.'

Een eeuw kerkelijke monumenten

Bescherming van kerkgebouwen begon, zo memoreren de auteurs van het document, een eeuw geleden. Toen werden dertien Utrechtse kerken opgenomen in de 'voorlopige lijst van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst'. In de jaren 60 kregen dezelfde kerken de status van

Proces van ontkerkelijking

Onder de hervormden begint de ontkerkelijking al begin vorige eeuw, onder katholieken zet die rond 1970 door. In 1920 is 8 procent van de Nederlanders buitenkerkelijk en nog 41 procent hervormd. Vijftig jaar later zijn er met zo'n 23 procent ieder ongeveer evenveel buitenkerkelijke als hervormde Nederlanders. Het aantal katholieken stijgt tussen 1920 en 1970: van 36 naar 40 procent. Daarna neemt hun aantal af. Trends in Utrecht zijn in die periode vergelijkbaar.⁸ Cijfers vanaf 1970 zijn niet meer gebaseerd op volkstellingen, maar vooral op enquêtes. De trend blijft dezelfde. In 1980 rekent 50 procent van de Nederlandse bevolking zich tot een kerkgenootschap, in 2012 nog maar 17 procent. Niet alleen daalt het aantal kerkleden, ook hun binding met de kerk wordt minder. Tussen 2003 en 2012 daalt bijvoorbeeld het aantal katholieken met 11 procent en het weekendkerkbezoek met 41 procent.⁹

In Utrecht worden er tussen 1900 en 1975 bijna 60 kerken gebouwd en in gebruik genomen, waarvan de helft tussen 1950 en 1975. Na 1975 is er nauwelijks nieuwbouw, wel worden 30 kerken aan de eredienst onttrokken; ongeveer de helft van die kerken is inmiddels gesloopt.¹⁰

Sinds 1200 zijn er in Nederland naar schatting 19.000 kerken gebouwd, waarvan er op dit moment nog 7.000 in gebruik zijn, 2.300 bij de Protestantse Kerk Nederland, 1.700 bij de katholieke kerk, 3.000 bij de 600 andere kerkgenootschappen. Hiervan worden er volgens de Taskforce Toekomst Kerkgebouwen 1.500 à 2.000 met sloop bedreigd. Een sombere inschatting is dat er in 2030 van de 1.500 R.K.-kerken er nog 300 over zijn.¹¹ De inschatting van de taskforce is wat pessimistisch (twee per week in het land), duidelijk is dat er tot 2030 meer kerken afgestoten zullen worden. Er is overigens ook een tegentrend, er zijn ook kerkgenootschappen (reformatorisch, migranten, islam) die groeien.

Rijksmonument. Een decennium later volgde een tweede ronde met aanwijzing van de neogotische Willibrorduskerk en de Martinuskerk, maar in dezelfde jaren werden de eerste kerken gesloopt.

In de jaren 70 en 80 vond restauratie van de meeste middeleeuwse kerken plaats en kregen de Martinuskerk en de Buurkerk een nieuwe bestemming (als appartementengebouw respectievelijk museum). Het behoud van de middeleeuwse kerken was daarmee 'voor een belangrijk deel' veilig gesteld, maar dat gold niet voor de kerken buiten de singels. Er werden kerken gesloopt, niet alleen de eerder genoemde kerken, ook de Ludgeruskerk en de Oranjerkerk (beide Zuilen, Amsterdamsestraatweg), de Zuiderkerk (Kromme Rijn) ruimden het veld. Naar aanleiding daarvan stelde gemeentearchitect H. Dam een inventarisatie op van ruim 120 kerkgebouwen in de hele gemeente. Dat resulteerde er uiteindelijk in dat in 1987 22 kerken en een synagoge een plaats kregen op de gemeentelijke monumentenlijst. In 2004 vond een herinventarisatie plaats van vooral de nieuwere naoorlogse kerkgebouwen, ook ingegeven door de sloop van diverse beeldbepalende kerken, zoals de Pauluskerk. Dat leidde tot uitbreiding van de lijst.

Multifunctioneel gebruik

De bouwkundige staat van de 58 (Rijks- en gemeentelijke) monumentale kerkgebouwen is volgens de conceptvisie redelijk tot zeer goed, er dienen zich geen acute problemen aan. De kerken worden meestal gebruikt voor religieuze doeleinden met een trend naar 'gemengd multifunctioneel gebruik'. Slechts acht monumenten hebben geen religieuze functie meer.

Anno 2016 zijn drie kerkgebouwen - de voormalige gereformeerde kerk aan de Alendorperweg Leidsche Rijn, de Apostolische kerk aan de Werner Helmichstraat, en de gereformeerde Westerkerk aan de Catharijnekade - verkocht en worden ze herontwikkeld. Vijf katholieke kerken (waarvan vier monumenten: de Dominicus in Oog in Al, de Antonius in Lombok, de Josephkerk in Tuinwijk en de Jacobuskerk in Zuilen) zijn in de verkoop, hoewel ze voorlopig in

In de verkoop: de gemeentelijke monumenten de Josephkerk in de Staatsliedenbuurt (links) en de Antoniuskerk in Lombok.

□ FOTO'S ARJAN DEN BOER; FRED MOBACH | WIKIMEDIA COMMONS

gebruik blijven, maar niet meer voor de zondagse liturgie. Behoud van deze kerken betekent transitie, overgang van (puur)religieus naar een ander of multifunctioneel gebruik. De verwachting is dat het aantal te sluiten kerkgebouwen de komende jaren verder zal toenemen, vooral als het om katholieke kerken gaat.

Instandhouding van monumenten is 'onder meer een financiële opgave', zo stelt de visie. (Monumenten)subsidies staan onder druk, de 'kerkenregeling' van de gemeente is geïntegreerd in het restauratiefonds, de instandhoudingssubsidies voor rijksmonumenten zijn beperkt en beheer en onderhoud van ook de binnenstadkerken zijn niet vanzelfsprekend. De energieproblematiek speelt een rol en stookkosten leggen een grote druk op de exploitatie. Entree heffen voor toeristisch bezoek is een van de manieren om inkomsten te genereren, maar daar zijn degenen die vinden dat kerkelijke monumenten voor iedereen vrij toegankelijk moeten zijn geen voorstander van.

Om de transformatieruimte van kerken vast te stellen gaat de afdeling Erfgoed van de gemeente verschillende profielen maken. Ze houdt daarbij rekening met de esthetische opgave (de architectuur van exterieur en interieur) de maatschappelijke context en de stedenbouwkundige context. Daarnaast wil de gemeente doorgaan met het adviseren en ondersteunen van de kerkeigenaren (de gemeente heeft al decennia lang een vaste contactpersoon voor de beschermde kerken).

B&W trekken enkele voorlopige conclusies die bepalend zijn voor de toekomst van het Utrechts religieus erfgoed:

- De problematiek in Utrecht is overzichtelijk en beperkt.
- Afstoting wordt vaak ingegeven door exploitatielasten, maar soms, bij succesvolle kerken, ook door parkeerproblemen.
- Het afstoten van gebouwen zal doorgaan. Door duidelijke randvoorwaarden en een herbestemmingsprofiel over de

Café Olivier in de oudkatholieke schuilkerk Maria Minor (Achter Clarenburg).

□ FOTO WWW.UTRECHTVOORGROEPEN.NL

‘transformatieruimte’ weten eigenaar, koper en architect wat hun speelruimte is.

- De ‘markt’, maar ook wijkinitiatieven vinden hun weg naar de gemeente.
- Een uitdaging ligt in de sfeer van bezoek en toerisme: hoe zorgen we ervoor dat de ‘winst’ voor de stad ook bij eigenaren terecht komt. Het toeristische potentieel zal in samenwerking met Toerisme Utrecht en Kerken Kijken verder worden verkend.

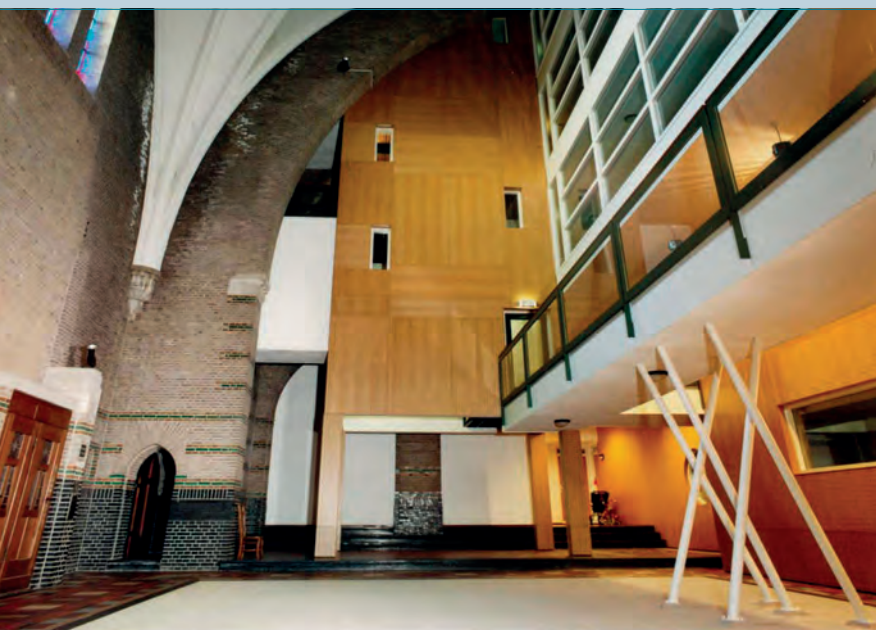
Zoeken naar balans

Het is goed dat er een (concept)kerkenvisie ligt. Die maakt duidelijk dat er vooral een spanning bestaat tussen finan-

ciële haalbaarheid en behoud van monumentale waarden. De herbestemmingsprofielen kunnen in dialoog met de eigenaren en omgeving zorgen voor maatwerk. De monumentale waarde geeft richting aan mogelijk hergebruik. Een gebouw met alleen een monumentale voorgevel of een kenmerkende toren, maar een relatief leeg casco zonder veel karakteristieke interieurelementen, heeft een potentieel hogere opbrengst: er kunnen appartementen gerealiseerd worden. Een *Gesamtkunstwerk* waarin interieur en exterieur verbonden zijn is eigenlijk alleen geschikt als museum. Overigens, het bekende café Olivier, in de oudkatholieke schuilkerk Maria Minor laat zien dat commerciële horeca-exploitatie mogelijk is met respect voor het interieur.

Een conclusie van het symposium was: ontwikkel instrumenten om passend hergebruik mogelijk te maken en ken de gemeente een belangrijke rol toe, want zij beschikt over instrumenten. Dat komt terug in de visie: de eigenaar en zijn besluit tot afstoting en verkoop zijn leidend, maar de gemeente speelt een belangrijke rol. Dat doet ze onder andere via haar monumentenbeleid, bestemmingsplannen en omgevingsvergunningen. De politiek bepaalt de kaders. Een hoge monumentale waarde kan betekenen dat daarvoor een prijs moet worden betaald. Daar gaat het knellen, dat geld is er vaak niet.

De situatie in Utrecht is gunstig. Er zijn de traditionele kerken, er zijn ook nieuwe kerkelijke gemeenschappen, er zijn ook andere potentiële gebruikers. Juist in de stad is er vraag naar herontwikkeld en herbestemd erfgoed. Er is behoefte aan spirituele ruimtes, culturele ruimtes, werkruimte voor starters, woonruimte en nieuwe vormen van horeca. Het particulier initiatief is vooral aan zet, maar de gemeente kan een stimulerende rol spelen. Wat te denken van een specifiek op hergebruik en herbestemming gericht innovatiefonds? Dat kan in de vorm van een lokale versie van een erfgoedfonds (vergelijk de Stichting Het Utrechts Landschap) dat gebouwen in beheer en exploitatie kan nemen en risico's kan afdekken. Deze wat meer proactieve lijn wordt in de visie even genoemd, maar niet verder uitgewerkt.

Interieur Heilig Hartkerk (Oudwijk), in 1998-99 verbouwd tot appartementen.

□ FOTO PLEGT-VOS B.V.

Het is belangrijk specifiek naar de gebouwen en naar hun cultuurhistorische waardering te kijken en aan te sluiten op de wijk en de stedenbouwkundige context. In de visie wordt aandacht besteed aan de Josephkerk en de Antoniuskerk, waar om heen zich wijkinitiatieven ontwikkelen. Daar gaat het om vragen als: wat levert de balans op tussen financiële haalbaarheid, monumentale waarden en specifieke programmering? En: hoe verhoudt dat zich tot de gemeentelijke welwillendheid waarover de visie spreekt? Die vragen worden nu niet beantwoord, maar dat zal in de nabije toekomst wel moeten gebeuren.

Een gedachtenspel

Laten we terugkeren naar de drie gesloopte kerken uit het begin van dit artikel. Bij de Monicakerk lijkt er sprake van gemiste kansen. Het ging eerst de goede kant op, de sloopvergunning werd ingetrokken, er was een potentiële gebruiker, maar zonder geld. Later kwam er nog een projectontwikkelaar, maar die trok zich weer terug. Uiteindelijk resteerde na leegstand, kraak, verloedering en een dodelijk ongeluk enkel nog sloop.

Voor het behoud van de Pauluskerk werkten alle partijen mee, behalve het parochiebestuur. Dat liet droogjes weten 'geen behoefte aan overleg te hebben, zoals bedoeld in artikel 2, lid 2, van de gemeentelijke monumentenverordening, aangezien ons bestuur besloten heeft de Pauluskerk te laten slopen'.⁶

Over de Oosterkerk lezen we: 'Hoewel de Oosterkerk wordt omschreven als zijnde van historisch belang (eerste doleantiekerk in Nederland), van "architectuurhistorisch" belang en als "zeldzaam" en "markant gesitueerd" besloot de gemeente Utrecht het gebouw prompt na het verschijnen van de gids te laten slopen ten faveure van een dertien-in-een-dozijn bankfiliaaltje met bovenwoningen dat voor geen van de genoemde kwalificaties in aanmerking zal komen'.⁷

Als het er echt op aan komt biedt de kerkenvisie niet de ultieme oplossing. De problemen en de positie van kerk-eigenaren kunnen we niet onderschatten. Eigenaren zijn geen erfgoedorganisaties, maar dienen het (financieel) belang van hun kerkelijke gemeente. Bij de drie genoemde voorbeelden is hoe dan ook uiteindelijk ingestemd met verkoop zonder sloopbescherming. De Utrechtse visie draagt bij aan het versterken van monumentale waarden en betekenis, het versterken van ondernemerschap, en stimuleren van wijk- en andere initiatieven die een kerk (of ander niet direct rendabel erfgoed) willen adopteren. Maar zoals Petra Stassen zich in *Trouw* (column, 20 juli 2016) afvraagt: in hoeverre hebben wij als maatschappij geld over voor het in stand houden van kerkgebouwen die we op de monumentenlijst hebben gezet, of blijft het een vrijblijvend etiket dat de last vrijwel uitsluitend bij de kerken legt? Dat gaat niet alleen over rijksbeleid, dat gaat vooral over gemeentelijk beleid. Wat hebben we als maatschappij over voor die prachtige kerkgebouwen? Dat wordt uiteindelijk bepaald in een dynamische proces, met rollen voor de eigenaar, voor de gebruikers, voor omwonenden, voor de gemeente, en historische verenigingen en erfgoedorganisaties, zoals Oud-Utrecht.

De Protestantse Gemeente Utrecht verkocht de Pniëlkerk (Oog en Al) in 2013 aan de Christelijke Chinese Gemeente in Nederland.

□ FOTO JAPIOT | WIKIMEDIA COMMONS

De stap die met deze visie wordt gezet is een goede, geeft rekenschap aan dit dynamisch karakter, maar biedt nooit volledige garanties. Het is afwachten welke conclusies de gemeenteraad eruit wil trekken - maar voor de bescherming van ons erfgoed is dit zeker niet de laatste stap die gezet moet worden. De conceptvisie wordt besproken met de eigenaren, en er komt een Raadsinformatiebijeenkomst met de betrokken partijen. Daarna wordt de definitieve visie vastgesteld. Wordt vervolgd.

Met dank aan Chantal Hakbijn en Bert Poortman.

Noten

- 1 Gemeentelijke monumentencommissie (redactie), *Jongere bouwkunst in Utrecht 1850-1940: monumentale panden in de stad Utrecht* (Utrecht [1985]).
- 2 B. van Santen, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht 1850-1940* (Zwolle / Zeist 1990).
- 3 *Hebben leegkomende kerken in de stad Utrecht een toekomst? Verslag van een symposium, gehouden in Utrecht op 15 september 2015*, te vinden op www.oud-utrecht.nl/cultureel-erfgoed.
- 4 Welmoed Wijmans, *Kijk op kerken, een onderzoek naar kerkenvisies. Stageverslag, Rijksdienst voor Het Cultureel Erfgoed* (Amersfoort 2015).
- 5 Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed, *Utrechtse visie religieus erfgoed*, conceptversie 6 juli 2016, in te zien via <https://www.duic.nl/cultuur/utrechtse-kerkenvisie-gereed>.
- 6 Rob Hufen, *Tuindorp: een bedrijvige gemeenschap in de twintigste eeuw* (Utrecht 2001) 175.
- 7 Marijke Kuper en Monique Teunissen, *Piet Klaarhamer, architect en meubelmaker* (Rotterdam 2014) 21.
- 8 www.volkstellingen.nl
- 9 Joep de Hart, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (Den Haag 2014).
- 10 [https://www.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_kerken_in_Utrecht_\(stad\)](https://www.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_kerken_in_Utrecht_(stad))
- 11 <http://www.toekomstkerkgebouwen.nl>

Het Romeinse schip De Meern I.

□ FOTO JOKE HARDEMAN

dat is de indruk bij alles wat de bezoeker daarna nog te zien krijgt. Deze moderne interpretatie van het fort is met veel liefde, creativiteit en kennis van zaken tot stand gekomen.

Romeinse infrastructuur

De vondsten die in 1997 op één dag in Leidsche Rijn werden gedaan - sporen van een grensweg, de rivierbedding en een schip - legden de hele infrastructuur van de Romeinse grens (limes) bloot. Het was de start van een zeer omvangrijk archeologisch onderzoek dat onder andere resulteerde in de vondst van meerdere schepen, wachttorens en talrijke gave gebruiksvoorwerpen uit de Romeinse tijd. Ook leverde het onderzoek belangwekkende nieuwe inzichten op over het functioneren van de Romeinse limes in ons land. Tien jaar later werd besloten om deze schatten en kennis te presenteren in een cultuurland dat behalve het museum ook een stadsboerderij, een theater, een café-restaurant en educatieve voorzieningen herbergt.

Volgens Erik Graafstal, een van de initiatiefnemers, is Castellum Hoge Woerd een uniek museum dat zijn gelijke niet kent. Het vormt het sluitstuk van de totstandkoming van een van de grootste Vinex-wijken in Nederland waarvan 10 procent van het oppervlak is gebruikt om er goed in te passen. Daarnaast is het museum het resultaat van 20 jaar archeologisch onderzoek. Het hoogtepunt in het onderzoek vormde de vondst van het schip, naar zijn vindplaats De Meern I genoemd. Omdat

Tijdens de Culturele Zondag op 4 september j.l. werd in Castellum Hoge Woerd de permanente expositie '3000 jaar wonen en werken in Leidsche Rijn' geopend. Daarmee zijn alle onderdelen - fort, museum, theater, café en stadsboerderij - van het Castellum klaar en is er een cultuurland ontstaan dat bezoekers van alle leeftijden veel te bieden heeft.

Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn is gebouwd op precies de plek waar 2.000 jaar geleden het oorspronkelijke Romeinse fort stond. De wallen zijn net zo hoog als toen en de omtrek even groot. Bij binnenkomst valt direct het kunstwerk van Roy Villevoye op: 'de propeller van Leidsche

Rijn'. Twee Bataafs-Romeinse vrouwen kijken naar een propeller van een Duitse jachtbommenwerper die op 10 mei 1940 door Nederlands luchtafweergeschut werd neergeschoten op nog geen 2,5 km afstand van het Castellum. Het kunstwerk is buitengewoon mooi, verrassend en speels. En

Joyce Pennings

Werkzaam bij Het Utrechts Archief en
redactielid van dit tijdschrift.

Roy Villevoe, *De propellor van Leidsche Rijn*.

□ FOTO JOKE HARDEMAN

Utrecht is een prachtmuseum rijker

Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn

het schip door een onbekende calamiteit plotsklaps was vergaan, kon het in 2003 vrij gaaf worden opgegraven: 'een stukje Pompeï in de Nederlandse klei', aldus Graafstal.

Niet alleen de archeologen waren verrukt over deze vondst, ook het grote publiek was enthousiast. In 2003 kwamen er in twee weken 30.000 bezoekers om het schip te bewonderen. Daarna verdween het geruime tijd naar Lelystad om ondergedompeld in water te worden geconserveerd. Nu vormt het schip het pronkstuk en het hart van het museum. Doordat het 's avonds wordt verlicht en de architect het schip heeft geplaatst op glazen steunen, licht het voor passanten op als een zwevend baken.

Schat aan informatie

De combinatie met een theater, stadsboerderij en horeca moet zorgen voor een groot aantal bezoekers en een gezonde exploitatie. En dat ziet er veelbelovend uit. Het afgelopen jaar trok het Castellum al meer dan 100.000 bezoekers. Het complex mikt op buurtbewoners, schoolklassen, gezinnen en toeristen, ofschoon deze dan wel het Nederlands machtig moeten zijn. Alle toelichtende teksten zijn namelijk alleen in het Nederlands.

Het museum is gebouwd als het oude Romeinse fort met vier wachttorens. Iedere toren is als het ware een tijdvenster met een eigen thema: de rivier, de *vicus* (het dorp rond het fort), grafvelden en het badhuis. Er worden aan het thema gerelateerde archeologische vondsten getoond die worden ondersteund door uitleg op interactieve schermen en zogenaamde panorama's.

Over de wallen loopt de bezoeker van toren naar toren en krijgt hij of zij een

idee hoe deze plek er 2.000 jaar geleden uit moet hebben gezien. Elementen daarvan, zoals de aanlegsteiger voor de Heldammerstroom en het badhuis, zijn waar mogelijk gevisualiseerd bijvoorbeeld door het reliëf in de bestrating van het binnenplein. Het derde onderdeel van het museum vormt een expositie over 3.000 jaar

Deel van het binnenterrein met op de achtergrond het café en daarboven de theaterzaal.

□ FOTO CASTELLUM HOGE WOERD

Bezoekers in de 'mindset'.

□ FOTO CASTELLUM HOGE WOERD

wonen en werken in Leidsche Rijn. Centraal staat het verhaal van de mens en zijn dagelijkse behoeften zoals voeding, kleding, huisvesting en energievoorziening. In twee relatief kleine ruimtes is enorm veel te beleven en te genieten. *Touchscreens*, interactieve spelletjes, *pepper ghosts* (illusies van geestverschijningen), een tijdslijn en een fascinerende zogenaamde *mindset* met gereconstrueerde filmopnames van dit gebied door de tijd heen geven een schat aan informatie. Maar gelukkig staan ze niet op zich zelf, maar vormen ze een ondersteuning van de vele archeologische vondsten die hier te zien zijn. En deze zijn wonderschoon tentoongesteld. We zijn niet in een potten- en pannenmuseum, maar zien Romeinse kraaltjes, muntjes en gespen gebroederlijk naast middel-

Dagelijks geopend

Castellum Hoge Woerd en het Panorama (de omloop over het fort) zijn dagelijks open vanaf 10 tot 17 uur. Het café-restaurant is dagelijks open vanaf 10 uur, de keuken sluit om 21 uur. De Steede (stadsboerderij) is op maandag gesloten.

Castellum Hoge Woerd bevindt zich aan het Hoge Woerdplein 1 De Meern (voor navigatiesystemen: Groenedijk 1a). Zie voor de bereikbaarheid per fiets, openbaar vervoer en auto: www.castellumhogewoerd/bereikbaarheid/ Toegang tot het terrein en het museum is gratis.

eeuwse en moderne archeologische vondsten, heel elegant op lange prikkers gemonteerd. Ze vormen een lust voor het oog. Ook topstukken zoals de Romeinse helmband (uit 20 tot 40 voor Chr. en daarmee ouder dan het Castellum) ontbreken niet.

'Uit mijn bol'

Het museale deel is mooi geïntegreerd in de rest van het complex. In de stadsboerderij vindt de

bezoeker onder meer een digitale wand met allerlei weetjes over flora en fauna vanaf de Romeinse tijd. Wist u bijvoorbeeld dat de Romeinen de kip en het konijn bij ons hebben geïntroduceerd?

Zoals gezegd is dit alles met veel vakmanschap en kennis van zaken gereconstrueerd. In de details komt dit het best tot uiting zoals het kastje afkomstig uit de kajuit van de De Meern I. Toen dat boven water werd gehaald, werkten de scharnieren daarvan nog volgens Herre Wynia, naast Graafstal *founding father* van het Castellum. Het kastje is met veel zorg gerestaureerd en (binnenkort) te zien in het museum.

Dit soort vondsten van materiaal dat het laatst is aangeraakt door gebruikers van honderden of duizenden jaren geleden raakt het hart van de ware archeoloog. Dat geldt ook de houtschaaf op De Meern 1 met daarin nog de houtkrullen van een zilverspar. 'Daarvan ga ik helemaal uit mijn bol', aldus Wynia. Mooier valt dit museum niet te verwoorden. Gaat dit zien. Utrecht is een prachtmuseum rijker.

De houtschaaf met schaafsel van een zilverspar.

□ FOTO AFDELING ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Kerkinterieurs en kunst in kerken

Tussen 1977 en 2012 was in de Mariahoek de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) gevestigd. Ze inventariseerde de roerende goederen van protestantse gemeentes, katholieke parochies, kloosters en andere kerkelijke gebouwen. De overheid stopte in 2012 de subsidie en de taken van de SKKN (en gedeeltelijk ook haar staf) gingen over naar Museum Catharijneconvent, dat er de afdeling Erfgoed voor in het leven riep. Als zwanzang presenteerde ze een inventarisatie van hedendaagse kunst in Nederlandse kerken. Het moderne cliché 'Kerk zonder kunst en kunst zonder kerk' gaat kennelijk niet meer op. Zie bijvoorbeeld de bekende wisseltentoonstellingen in de Domkerk en het fraai vormgegeven Stiltecentrum in het UMC. Een verrassend afscheidscadeau van een instelling die ruim 36 jaar lang veel werk heeft verzet en aantoonde dat er vanaf de jaren 1990 weer een spannende relatie bestaat tussen kerk en kunst. Soms een knetterende, zoals de ook in het boek beschreven fake-uitvaart in de Willibrordkerk (2014) liet zien.

Gedeeltelijk is het monumentale *Kerkinterieurs in Nederland* uit dezelfde nog steeds actieve bron afkomstig. Zo was Pia Verhoeven, een van de drie redacteurs, verbonden aan de SKKN en nu aan Museum Catharijneconvent. Voornaamste 'auteur' van dit prachtwerk is de fotograaf, Arjan Bronkhorst, 'niet gelovig, wel kerkelijk' zegt hij zelf. De indeling is chronologisch. De stad Utrecht figureert in de Middeleeuwen (Pieterskerk, Domkerk) en dan pas weer in de 19e (Huiskepel Maliebaan 40) en 20e eeuw (Gertrudiskerk Willemsplantsoen). Alles bijeen behandelt het boek honderd kerken door het hele land, met leesbare artikelen door deskundigen en korte interviews met gebruikers. (TvS) Joost de Wal (redactie), *Hedendaagse Kunst in Nederlandse kerken 1990-2015. Van Jan Dibbets tot Tinkebell*. Eindhoven/ Amsterdam: uitgeverij Lecturis, 2015. ISBN 978 94 6226 112 9. 208 blz., € 29,50. Albert Reinstra e.a. (redactie), *Kerkinterieurs in Nederland*. Zwolle: WBooks, 2016 (i.s.m. Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). ISBN 978 94 62581265. 400 blz., € 49,95.

111 Utrechtse plekken

Wat hebben de *Culture Boat* (blijkbaar de officiële naam van de wietboot in de Wittevrouwensingel), de Fundatie van Renswoude, Kunstliefde en Kafé België gemeen? De auteurs van deze gids rekenen ze tot de 111 plekken in de stad Utrecht die je gezien moet hebben. Ongeveer de helft daarvan valt onder de noemer cultureel erfgoed en historische lokaties. De andere helft omvat musea, culturele instellingen, parken, markten, bijzondere winkels en (naar lokatie of concept) opvallende horecagelegenheden.

Met deze, duidelijk met veel enthousiasme samengestelde, gids is het goed een dagje dwalen door de Domstad. Dat bezoek kan het beste eerst thuis voorbereid worden, omdat de 111 plekken niet naar looproute maar alfabetisch gerangschikt zijn en er geen handige app-versie beschikbaar is. Omdat Utrecht veel meer dan 111 interessante plekken te bieden heeft, is de selectie uiteraard arbitrair. Maar waarom zoveel voor het publiek gesloten historische gebouwen opgenomen, terwijl alle wél vrij toegankelijke binnenstadskerken het samen met één tekstpagina moeten doen? En - echt een onvergeeflijke blunder - waarom ontbreekt de Domtoren, toch de plek der Utrechtse plekken?

Henny van der Eng en Fenna Riethof, *111 plekken in Utrecht die je gezien moet hebben*. Bussum: Thoth, 2016. ISBN 978 90 6868 705 7. 240 blz., € 14,95.

12 Utrechtse fotoreportages

Vanaf 1987 heeft de Stichting Stedelijke Fotografie Utrecht in samenwerking met de gemeente foto-opdrachten verstrekt met de stad als onderwerp. In een mooi boek is nu een selectie verschenen van foto's van de laatste tien opdrachten aan fotografen die vooral het veranderende Utrecht in beeld moesten brengen. Het boek markeert tegelijkertijd het einde van de stichting.

Meerdere fotoseries brengen de spectaculaire uitbreidingen en renovaties van de stad in beeld: Leidsche Rijn, Uithof en het stationsgebied. Het leven van twee asielzoekers, dagelijkse tafereel in Utrechtse wijken en beelden van vroege vogels tonen een Utrecht dat de gemiddelde bezoeker en de bewoner die alleen de binnenstad kent, grotendeels zal ontgaan. Mooi is een serie 'Utrechtse koppen', portretten - van vooral mannen - met een uitstraling die als typisch Utrechts geldt: een onderzoekende blik in een scherp gesneden gezicht, eerder afhoudend dan uitnodigend. Zijn ze vertegenwoordigers van een langzaam verdwijnend, verstild Utrecht of zullen we ze over 30 jaar nog tegenkomen ergens in die dynamische, steeds veranderende city?

Karin Dusing e.a., *Stadsgezichten. Utrecht in transitie*. Zwolle: WBooks, 2016 (i.s.m. Stichting Stedelijke Fotografie Utrecht). ISBN 978 94 625 81470. 136 blz., € 22,95.

Ook verschenen

Ton van Schaik en Karin Strengers-Older Kalter, *Het Arme Roomse Leven. Geschiedenis van de katholieke caritas in de stad Utrecht*. Hilversum: Verloren, 2016. ISBN 978 90 8704 578 4. 276 blz. € 29,-. Beschrijving van de caritatieve zorg in katholiek Utrecht vanaf de Middeleeuwen en van de manier waarop katholieken hun weg zochten en na 1796 weer hun plaats in de stad veroverden. Uitvoerige bespreking in een van de komende nummers.

Een tussenjaar aan de Nieuwegracht

Kapelaan Schaepman in Utrecht 1867 –1868

De politicus Herman Schaepman (1844-1903) dacht in zijn jeugd dat hij voor het dichterschap in de wieg was gelegd. Zijn werkzame leven begon hij als kapelaan aan de Catharijnekerk in Utrecht.

Dr. Herman Schaepman, 'de doctor', is bekend geworden als de politieke emancipator van de Nederlandse rooms-katholieken. Als Tweede Kamerlid probeerde hij samenhang te brengen in de katholieke Kamerclub en hij ontwierp in 1883 een eerste eigen partijprogramma. Ook maakte hij naam als schrijver en dichter. Als jonge, pas gewijd priester bracht hij een jaar door in Utrecht, een soort stageperiode waarin hij zijn mogelijkheden en zijn grenzen verkende.

Geen echte vacature

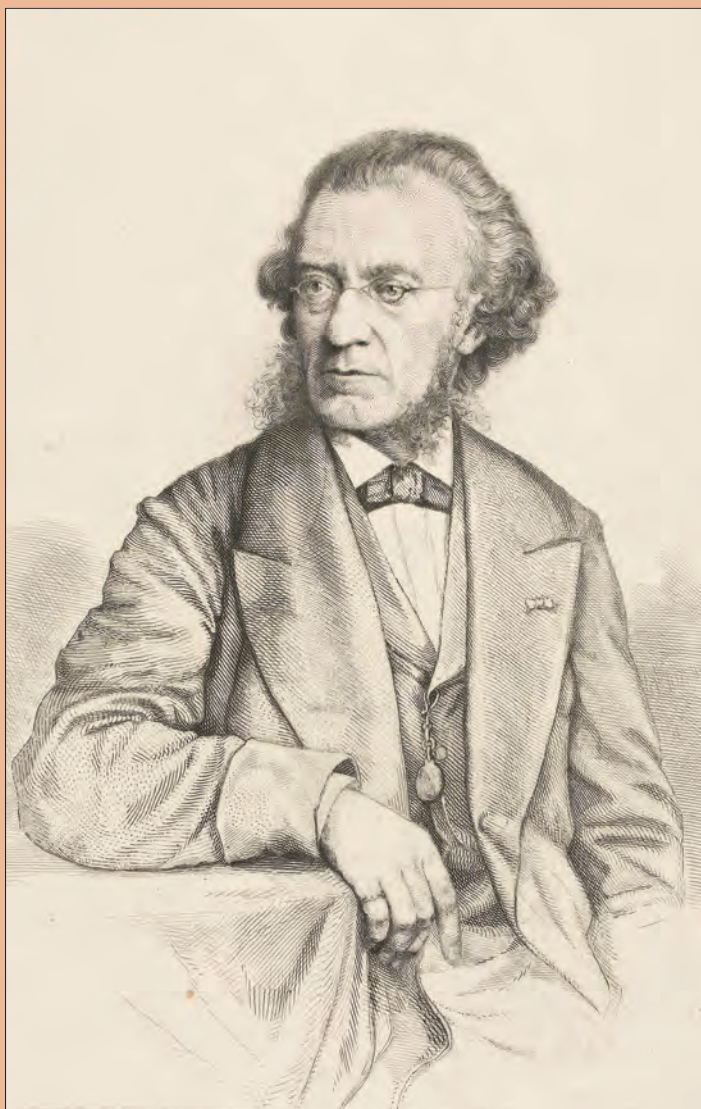
'In 1867 tot priester gewijd vertrok hij na een jaar naar Rome', meldt Hans Bornewasser in zijn beknopte Schaepmanbiografie.¹ Om dat éne jaar is het hier te doen, want de jonge priester woonde toen in Utrecht, in het huis Hogerhorst, Nieuwegracht 61, pastorie van de Catharinakerk en van 1868 tot 1899 bisschopshuis, oftewel 'bisschoppelijk paleis'.²

Met zijn 23 jaar kon de getalenteerde jongeman alle kanten uit: de poëzie, de journalistiek, het pastoraat, de wetenschap, het was allemaal mogelijk. Maar de aartsbisschop, Zwijsen toen nog, wist niet wat hij met hem aan moest ('Een knappe jongen. Maar jammer dat hij zoveel tijd aan verzen verspilt.') en ook zelf zag hij zijn verdere levensweg niet helder voor zich. Zijn verwantschap met de vicaris-generaal tevens hulpbisschop met recht van opvolging Andreas Ignatius Schaepman - die in de pastorie aan de Nieuwegracht woonde -, en zijn vriendschap met de kunstzinnige kapelaan Gerard van Heukelum, oprichter van het Aartsbisschoppelijk Museum, bezorgden hem een voorlopige plek in dat grote huis, met de aanstelling tot 'kapelaan'. Een echte vacature was er niet, en de nieuwe commensaal staat ook niet in een lijst van bedienaren van de parochie; hij is er duidelijk een tijdelijke gast. Hij woonde er samen met mgr. Schaepman, een neef van zijn vader, Henricus Kloppenburg en Gerard van Heukelum, beide kapelaans in de parochie, en Bernard te Braake, secretaris van het bisdom. Begin februari 1868 onderging het gezelschap een belangrijke wijziging, niet personeel maar wel hiërarchisch. Zwijsen trad terug als aartsbisschop en Andreas Ignatius Schaepman volgde hem automatisch op, waarna elk van de medebewoners een opstapje maakte. Kloppenburg werd de nieuwe plebaan, Van Heukelum werd officieel conservator en ging zijn Aartsbisschoppelijk Museum overbrengen naar het huis Loenersloot schuin aan de overkant van de Nieuwegracht, en Herman Schaepman werd op de secretarie gezet, bleef daarbij 'kapelaan' en kreeg de toezegging dat hij in Rome zou gaan studeren. Als sluitstuk haalde de aartsbis-

Het huis Hogerhorst, Nieuwegracht 61 (links).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Schaepman legde zijn dichtwerk anoniem voor aan Joseph Alberdingk Thijm, ca. 1860.

□ ETS PETRUS JOHANNES ARENDZEN | COLLECTIE RIJSMUSEUM AMSTERDAM

Vondelmonument door Louis Royer, in 1867 onthuld tijdens de Vondelfeesten. Ze inspireerden Schaepman tot zijn huldedicht 'Vondel'.

□ FOTO JACOB OLIE | STADSARCHIEF AMSTERDAM

schop uit Zwolle zijn ongetrouwde zuster Mietje naar de pastorie als hoofd van de huishouding. Ze was een geduchte dame, resoluut, maar ook artistiek - ze borduurde - en een beetje een blauwkous. Voor Herman werd dat volgens Persijn 'in die hemel van de Utrechtse pastorie, zijn vagevuur', wat zeker overdreven is.⁴

Dichter voor 'de zaak'

Wat Herman Schaepman vanaf het begin al was en naar zijn vaste overtuiging ook blijven zou, was dichter. Als seminarist had hij al anoniem een pak verzen naar Joseph Alberdingk Thijm gestuurd, de bekende autodidact en cultuurhistoricus, de vader van Lodewijk van Deyssel. Maar in Utrecht, toen hij eenmaal priester was en dus een positie had, kwam Schaepman pas echt op dreef. Het verzen maken is hem naar eigen zeggen vanaf het begin 'altijd even gemakkelijk geweest' en zijn meest productieve periode in dat opzicht is zeker dat Utrechtse jaar geweest, toegejuicht als hij werd door zijn bewonderende huisgenoten. Op de avond van de dag van zijn priesterwijding droeg hij voor een klein gezelschap zijn *Pius IX* voor, een loflied op de regerende paus. Natuurlijk een triomf voor de dichter, die pas daarna besloot het naar de drukker te sturen.

Het dichterschap van Schaepman stond van meet af aan in dienst van 'de katholieke zaak'.⁵ Roomse strijdvaardigheid en didactiek strijden er om de voorrang. Hij ziet zijn gedichten als een geloofsbelijdenis in het harnas, de voortzetting van de emancipatie met andere middelen. Zijn eerste, anoniem verschenen epische werk *De Paus* was een in alexandrijnen geschreven kerkgeschiedenis met 'de rots van Petrus' als centrum.

Zijn naam en reputatie vestigde Schaepman met *De eeuw en haar Koning* (1867), zijnde de paus, en zijn huldedicht *Vondel* uit hetzelfde jaar. In dat laatste werk zet Schaepman Vondel in als de katholieke dichter bij uitnemendheid, wiens bekering tot de Moederkerk in 1641 volgens hem en zijn geloofsgenoten de uitkomst was van een onvermijdelijk proces met de daaraan voorafgaande jaren enkel als voorspel. Aanleiding waren de Amsterdamse Vondelfeesten van oktober 1867 met als hoogtepunt de onthulling van

De schrijver E.J. Potgieter (1808-1875) bewonderde Schaepmans bewerking van 'Sancta Maria Egyptiaca' en nodigde hem uit voor een bezoek.

□ ETS DIRK JURRIAN SLUYTER | COLLECTIE RIJSMUSEUM AMSTERDAM

Patiënten en personeel in de binnentuin van de 3e klasse van het Utrechtse krankzinnigengesticht, waarover Schaepman de geestelijke zorg had, getekend door een patiënt in 1861.

□ TEKENING GERARDUS VAN DOORNIK | COLLECTIE ALTRECHT UTRECHT

diens standbeeld bij het naar de dichtervorst genoemde park. Het beeld was werk van de oude Louis Royer (1793-1868), de favoriete beeldhouwer van die dagen. Alberdingk Thijm stelde Schaepman aan de kunstenaar voor in diens atelier, waarna de dichter als dank voor de voorbezichtiging van het monument enkele verzen uit zijn nog niet geheel voltooid Vondelepos voordroeg.

Na de jaarwisseling 1867/8 verscheen zijn *Sancta Maria Egyptiaca*, de bewerking van de legende over de bekeerde Egyptische zondares uit de 4e/5e eeuw, een wonderverhaal dat in de Middeleeuwen over heel Europa verspreid was. Zelfs de toch met bewondering door-drenkte Persijn zegt ervan: 'Ik wenste wel dat een derde van het gedicht nooit uit Schaepmans pen was gekomen.' Dat derde deel bestond volgens hem uit gerijmel, verzen 'lelijk als de droes', conventioneel vertoon en 'goedkoop romantisme'.

Door het tweede gedeelte dat kennelijk wél deugde werd een andere dichterlijke beroemdheid van die dagen geboeid, E.J. Potgieter (1808-1875), die via zijn vriend Thijm de jonge dichter bij zich thuis uitnodigde. Potgieter was onder de indruk van de middeleeuwse legende en de virtuositeit waarmee deze jonge man haar had bewerkt. Schaepman ging graag op de invitatie in en reisde naar Amsterdam om de vereerde oprichter van *De Gids* te bezoeken, die net als zijn eigen familie uit Zwolle afkomstig was.⁶

Herman Schaepman wist met het dichten niet van ophouden. In april 1868 verscheen *De Pers*, waarin hij het woord beschrijft als Gods kostbaarste gave aan de mensen, en passant de uitvinding van de boekdrukkunst als een Hollandse prestatie opvoert en tenslotte de zegeningen van de goede (katholieke) pers oproept en de

vloek van de slechte (liberale). Zo prees hij het moment waarop volgens de legende in de Haarlemmerhout stukjes uitgesneden beukenschors letters afdrukten in het zand:

*Gezegend zij de hand, die onder Haarlems wallen
Den ruw gesneden vorm in 't mulle zand deed vallen!
Dat was een heerlijk uur. Door beuk en eikenblaaren
Trilde (als een hemelsch lied, van heilige engelenscharen
geheven) 't dankend woord*

Het is een zwaar aanleunen tegen Bilderdijk en Da Costa, een doorberedeneerd dichtend doceren, kortom de 'berijmde welsprekendheid' waarvan hij dat voorjaar en die zomer in Utrecht overliep.

Preken, biechthoren en huisbezoek

Bij al dat dichterlijk geweld vergat Herman niet dat hij als zielzorger was aangesteld in een drukke stadsparochie. Trouw verrichtte hij de liturgische en pastorale taken die daarbij hoorden. Hij las de mis, hoorde biecht op de vastgestelde tijden en hij preekte. Biechthoren vond hij lastig, zei hij tegen de bisschop: 'Met gewone mensen kan ik geen vijf minuten praten en in de biechtstoel schaam ik mij over mijn eigen geweten, meer als over dat van anderen.' Daarmee gaf

Abraham Kuyper in 1862.

□ FOTOCOLLECTIE HET LEVEN / SPAARNESTAD PHOTO

hij eigenlijk te kennen voor de dagelijkse praktijk van de parochie-zielzorg ongeschikt te zijn, iets dat hem in dat Utrechtse stagejaar direct duidelijk moet zijn geworden.⁷

Preken ging hem beter af maar kostte wel veel tijd door de voorbereiding die erbij kwam kijken. Eerst liep hij in de gang of in de tuin wat op en neer om het thema en de opbouw van zijn preek te bedenken. Dan schreef hij haar volledig uit, waarna hij de tekst uit zijn hoofd kende. En de mensen luisterden want deze kapelaan kon er wat van. In de vastentijd van 1868 hield hij ook op zondagavond de lijdensmeditaties, jaren later herinnert hij zich nog hoe hij die 'zorgvuldig stileerde'.

Als het moest nam hij ook preekbeurten over. Zo had Kloppenburg de grootste moeite zijn preken te memoriseren. Schaepman zag hem zwoegen en vroeg: 'Klop, hoeveel Havanna's krijg ik van je als ik morgen preek voor jou?' De man kwam er dan niet gemakkelijk af, de vraagprijs werd gaandeweg zelfs opgedreven, waarna 'Schaep' de opbrengst overigens gezellig met de collega's deelde.

Met Van Heukelum ging Schaepman mee op ziekenbezoek, ook in het krankzinnigengesticht aan de Agnietenstraat waarover hij de geestelijke zorg had. Op zekere dag liepen ze daar samen over de mannenslaapzaal toen een patiënt plotseling uit zijn bed sprong en zich voor de beide bezoekers posteerde in de houding van een

populair Brussels beeldje dat ernaar genoemd is. Schaepman heeft het verhaal thuis in geuren en kleuren verteld en uitvergroot tot dat er twee, drie, en steeds meer mannen uit hun bed waren gekomen, en uiteindelijk heel de slaapzaalpopulatie van volledig ontklede patiënten tegen de verbouweweerde 'Heuk' was opgestaan. Met hem bezocht hij ook de vele smalle steegjes tussen de beide stinkende grachten en de Lange Nieuwstraat, die allemaal onder de Catharina vielen.

Toen hij het liberale Kamerlid Sam van Houten, zijn politieke tegenstander en persoonlijke vriend, jaren later terechtwees over zijn angst voor het stemrecht van krotbewoners, wist hij waarover hij het had: 'Denken de heer Van Houten en zijn vrienden dat die mensen voor hun plezier in krotten wonen? Wanneer men geen krottenbewoners onder de kiezers wil hebben, wel, dat men dan de krotten opruime.'⁸ Utrecht had in 1866-67 juist een derde cholera golf achter de rug waarvan de oorzaken gezocht moesten worden in de slechte kwaliteit van het drinkwater en de onhygiënische huizen, als men de miserabele eenkamerwoningen in de smerige steegjes nog zo mocht noemen.

Schaepman zag niet alleen de krotten van Utrecht, maar ook de monumenten. De Domkerk, op een steenworp afstand van de Cathrien, de oude kapittelkerken, de restanten van kloosters, allemaal herinneringen aan de middeleeuwse bisschopsstad, gezien door de romantische bril van de in die jaren populaire boeken over *Ons Voorgeslacht* van W.J. Hofdijk. Dat was de geschiedenis waaraan Van Heukelum met zijn Bernulphusgilde en zijn Aartsbisshoppelijk Museum wilde vastknopen. De middeleeuwse beelden die hij op zolder in Hogerhorst op zijn tochten door heel het bisdom bij elkaar had gebracht vormden het bewijs dat de kunst in Nederland niet pas was begonnen met Willem van Oranje of de Gouden Eeuw.

Ruzie op straat

Op een van zijn wandelingen liep Schaepman begin 1868 een jonge predikant tegen het lijf, die sinds kort furore maakte in de Domkerk.⁹ Het was de toen dertigjarige Abraham Kuyper, net beroepen uit Beesd, die zijn roomse collega blijkbaar herkende en een appeltje met hem te schillen had. Wat was het geval? Kapelaan Schaepman had een kind gedoopt uit een gemengd huwelijk en de protestantse vader had daarover bij dominee zijn beklag gedaan. Schaepman legde de predikant rustig uit dat hij had gehandeld op uitdrukkelijk verzoek van de moeder, een verklaring waarmee Kuyper vrede kon hebben, zodat het incident op straat werd gesloten.

VI. Wat heeft men dus te denken van scholen, waar de invloed van de Kerk en den godsdienst is verbannen, en slechts eene zekere zedeleer, of wat verkieslijker zou wezen, noch godsdienst noch zedeleer eene plaats vindt? — Wij stellen allen kwaden toelag des onderwijzers ter zijde. Wij vragen niet eens, of niet wellicht, zonder boos opzet bij eene poging om een zoogezegd kleurloos onderwijs tot zedelijke vorming dienstbaar te maken, er beginselen en leerstellingen tusschenvloeiën, die min of meer schadelijk, gevaarlijk, of zelfs geheel valsch zijn.

Wij zeggen niet, welken indruk het kind ontvangt van een onderwijzer, die, door zijne betrekking verplicht zich buiten of liever boven allen godsdienst te houden, in het oog zijner kweekelingen al zijn godsdienst, — zoo zij weten, dat hij er eene heeft, — tot eenige uiterlijke plichten bepaalt, en overigens handelt alsof hij zich om geen godsdienst bekommerde. Wij nemen aan, dat in vele gevallen de onderwijzer bekwaam en behoedzaam genoeg is, om deze klippen, althans voor het grootste gedeelte te vermijden. Wat hier van zij, B. G., zoo veel blijft zeker, dat zulk onderwijs gebrekkig is, en men bij zulk onderwijs ook vreezen moet, dat de godsdienstige opvoeding gebrekkig zal wezen. Van daar de veroordeeling, door Pius IX uitgesproken juist tegen diegenen, die zeggen, dat katholieken hunne goedkeuring daaraan kunnen schenken. Het tegenovergestelde moet dus waar zijn; dat is, katholieken mogen zulk onderwijs niet goedkeuren; hoeveel minzder, B. G., het aanprijzen, het ten nadeele van het katholieke onderwijs bevorderen!

Fragment uit het bisschoppelijk mandement van 1868.

□ UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK NIJMEGEN

Het was de eerste ontmoeting tussen de beide grondleggers van het monsterverbond tussen katholieken en protestanten, de 'coalitie' tegen de liberalen in de strijd voor de vrijheid van onderwijs, het politieke conflict waaraan de confessionele partijvorming in Nederland haar ontstaan te danken heeft.

Ook van 'de schoolstrijd', zoals dit conflict later ging heten, beleefde Schaepman in Utrecht de eerste fase. Begin 1868 vaardigden de bisschoppen een mandement uit dat het onderwijs tot thema had. Het schijnt zelfs dat hij er een eigen ontwerp tekst voor heeft geschreven, die echter terzijde werd gelegd. In dit stuk werd het 'neutrale' onderwijs voor katholieke kinderen resoluut afgewezen. 'Het onderwijs op de openbare neutrale school mag nooit anders worden beschouwd dan als een *droevige noodzakelijkheid*.' Herman Schaepman las in de Catharina de brief met hartelijke instemming van de preekstoel voor. Een jaar voor zijn dood haalt hij nog de herinnering eraan op: 'Ik durf nu wel zeggen dat ik nooit heb vergeten, geen ogenblik heb vergeten, wat ik op die dag aan God en het vaderland heb beloofd. En zo mogen spreken alle mannen van die dagen, priesters en leken, groten en kleinen, het gehele geslacht dat de schoolstrijd streed en strijdt en winnen zal.'¹⁰

Niets wees er in 1868 nog op dat hij de staatkundige emancipator van zijn katholieke landgenoten zou worden en een van de grondleggers van de christen-democratie in Nederland. Zijn politieke bewustwording beperkte zich in dat Utrechtse praktijkjaar tot de problematiek van de vrijheid van onderwijs. Dat thema zou zijn toekomst in de landelijke politiek bepalen.

Noten

- 1 J.A.Bornewasser, 'Schaepman, Herman', *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 ('s-Gravenhage 1989) 518-522. Daar ook een overzicht van de archiva, publicaties van en literatuur over Schaepman.
- 2 Nieuwegracht 61, vanaf 1841 eigendom van het kerkbestuur, is een 17e-eeuwse samenvoeging van twee laatmiddeleeuwse huizen. Het pand kreeg in de 18e eeuw zijn huidige voorgevel. Toen A.I.Schaepman aartsbisshop werd, promoveerde hij het huis tot bisschoppelijke residentie en werd Zuilenstraat 16, dat Zwijsen al eerder voor f17.000,- had aangekocht, pastorie. In 2013 werd Hogerhorst van boven tot onder gerenoveerd, herdoopt tot *Sint Bonifatiushuis* en in gebruik genomen als staf- en administratieruimte van de *Tilburg School of Catholic Theology*. De aartsbisshop verhuisde in 1899 naar Maliebaan 40 en woont daar nog steeds.
- 3 J. Persijn, *Dr.Schaepman I* (Utrecht, Amsterdam, Antwerpen 1912) 233, noot 3. De hierna vermelde bijzonderheden zijn alle te vinden in dit vermoeiend overladen en onoverzichtelijke werk, dat een torso is gebleven en eindigt in 1882. Zie de hoofdstukken 47 t/m 68, 231-281, vooral hfdst. 53, 'Aan Utrecht', 259-261.
- 4 Persijn, *Schaepman I*, 271-272. Onder de aanhef 'Dolcissima Cugina' (Allerliefste Nicht) schreef hij haar het meest uitvoerige en geestige verslag van zijn leven als student in Rome. Idem, 428-431.
- 5 Over Schaepmans dichterschap: Matthijs Sanders, *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur 1870-1940* (Nijmegen 2002) 67-69, 72 (over Vondel) en 111-115. Bornewasser noemt hem als dichter 'reeds verouderd toen hij begon'. Schaepmans poëtische reputatie is dan ook geheel verdampt. Tekenend is dat Gerrit Komrij, toch een liefhebber van de 19e eeuw, in zijn grote overzichtsbloemlezing (eerste druk 1979) geen enkel vers van hem opneemt.
- 6 Persijn, a.w., 276 – 278.
- 7 Persijn, a.w., 525. De bisschop gaf Schaepman na zijn studie en promotie in Rome de opdracht kerkgeschiedenis te gaan doceren op het grootseminarie Rijsenburg. De professor werd ook meteen journalist. De journalistiek (*De Tijd*, *Het Centrum*) bood een opstap naar de politiek. Het professoraat op Rijsenburg zorgde ervoor dat hij school maakte door de ruim dertig jaargangen priesters voor het aartsbisdom die hij hielp vormen en op wie hij een invloed voor het leven had. Onder hen aartsbisshop Henricus van de Wetering en pastoor Alfons Ariëns.
- 8 'Wat stak er toen een storm op! De fatsoenlijke mensen waren woedend toen ik dat zei', herinnert Schaepman zich. Zie interview met C.K.Elout van *Elseviers Maandschrift*, herdrukt in W.H.Nolens, *In Memoriam H.J.A.M. Schaepman* (Amsterdam 1903) 21.
- 9 A.van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht* (Den Haag 1976) 200-203.
- 10 Persijn, a.w., 288.

*Op 12 april van dit jaar overleed
Piet 't Hart, oud-hoogleraar Utrecht-
Studies, 82 jaar oud. Een week later
bij de crematie in Tiel waren naast
zijn vrouw Els en andere familieleden
ook veel (oud-)medewerkers van
het Instituut voor Geschiedenis en
bekende gezichten uit de Utrechtse
erfgoedwereld aanwezig. In beide
kringen had Piet zijn sporen
verdiend. Tijdens de toespraken werd
duidelijk hoezeer hij ondanks zijn
achteruitgaande gezondheid de regie
steeds in handen had gehouden, tot het
kiezen van het moment van zijn dood,
het gaan naar 'de andere wereld', zoals
hij dat zelf noemde.*

Pieter Dirk 't Hart werd op 6 november 1933 geboren in het Westlandse dorpje De Lier, vlakbij Delft. Hij groeide op in een gereformeerd gezin. Hij refereerde vaak aan deze kerkelijke afkomst, in ironische termen, zoals hij over zo veel dingen ironisch sprak, maar niet met de afkeer die veel afvallige gereformeerden van zijn generatie eigen was, een afkeer die het nodige heeft bijgedragen aan de Nederlandse literatuur.

Na zijn middelbare schooltijd en het vervullen van zijn militaire dienstplicht ging hij geschiedenis studeren aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Daar doceerden indertijd, midden jaren 50, legendarische hoogleraren als Geyl, Gerretson, Brandt en Thiel. Piet koos voor de nieuwe richting sociaal-economische geschiedenis. Zoals zo vele historici kwam hij voor de klas te staan. Bij Piet was dat geen lot, maar

een plezierige taak. Hij kon later nog met smaak over deze leraarsjaren vertellen, maar zoals hij in een interview aan dit tijdschrift (juni 2002) meedeelde: 'Het is heel leuk om aan kinderen les te geven, maar het is ook meer van hetzelfde.' Daarom stapte hij over naar een baan als wetenschappelijk medewerker bij de afdeling waar hij zijn academische vorming had genoten. In de snel groeiende universiteit van de jaren 60 en 70 traden velen toe tot de wetenschappelijke staf, soms vanuit het leraarschap, soms direct vanuit de collegebanken.

Atypische docent

Als docent heb ik Piet 't Hart in 1975 leren kennen. Ik was toen net aan mijn studie begonnen en heb bij Piet de introductiecolleges sociaal-economische geschiedenis en het vak historische demografie gelopen. Piet was

Herinneringen aan een inspirerend verteller: Piet 't Hart (1933-2016)

een atypische docent. Dat begon al met het uiterlijk: geen spijkerbroeken-uniform van de 'aksievoerder', maar keurig jasje, dasje, of zelfs strak in het pak. Hij was ook wat ouder, even in de 40, waar de meeste docenten niet zo veel van ons studenten in leeftijd verschilden, hoogstens een jaar of tien, de babyboom-generatie, terwijl Piet van voor de oorlog was. Dat uiterlijk markeerde ook een ideologisch verschil. Hij kon nogal ironisch praten over de marxistische geschiedopvattingen die toen breed gedragen werden. Zo relativeerde hij het economische verklaringsmodel voor het 19e-eeuwse imperialisme: 'als je ziet wat voor moeite ze deden om de meest belachelijke rotsputten in handen te krijgen, maak je mij niet wijs dat ze dat om het geld deden.'

Zijn specialisme was de historische demografie en daaraan gekoppeld de geschiedenis van de gezondheidszorg, met name rond de ziekte cholera. Zijn studenten wist hij altijd te onderhouden met de meest gruwelijke verhalen over het lijden van de 19e-eeuwse mens. In 1983 promoveerde hij op het proefschrift *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen de sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825*. In het net aangehaalde interview met *Oud-Utrecht* vertelde Piet dat de promotie had plaatsgevonden onder de druk van ministerieel beleid: anders kreeg je minder ruimte voor onderzoek. Hij was echter al lang bezig met dit onderzoek. Het is jammer dat hij

het proefschrift niet heeft uitgewerkt tot een echt, ook in de winkel verkrijgbaar boek. Het bevat uiterst waardevol materiaal, waarvan ik dankbaar gebruik gemaakt heb voor mijn promotieonderzoek naar de Utrechtse politiek tussen 1795 en 1813. Piet was dan ook een van de opponenten bij mijn promotie in 1986. Zijn onderzoek naar de cholera in Utrecht is wel uitgemond in een goed leesbaar publieksboek.

Hoogleraar Utrecht-Studies

Toen dit boek in 1990 verscheen, was Piet niet meer werkzaam bij de afdeling sociaal-economische geschiedenis. Een reorganisatie bij de universiteit deed hem belanden bij het Universiteitsmuseum. Zijn passie als verhalenverteller kon hij hier helemaal kwijt. Hij zette een geheel nieuwe educatieve benadering op en gaf mede vorm aan het museum, dat eind jaren 90 van de Biltstraat naar de Lange Nieuwstraat verhuisde. In de generatie van Piet gingen mensen al voor hun 60e met pensioen, soms ruim daarvoor. Zo niet Piet 't Hart. Bij zijn overstap naar het Universiteitsmuseum was hij al midden 50 en daarna kwam er nog een mooi slot aan zijn loopbaan: in 1996 werd hij benoemd tot bijzonder hoogleraar Utrecht-Studies. Deze leerstoel was ingesteld door de Vereniging Oud-Utrecht en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG). Na zijn pensionering in 1998 kreeg hij nog toestemming de vijf jaar vol te maken. In 2001 mocht ik hem opvolgen. De overdrachtsgesprekken waren als vanouds plezierig en

nuttig. Een van de tips was om de toga voldoende op te tillen bij het afdalen van de trappen in het Academieggebouw om neerstorten te voorkomen.

Het meest intensief heb ik te maken gehad met Piet tijdens ons redacteurschap van de stadsgeschiedenis *Een paradijs vol weelde*, die in 2000 verscheen. De fraaie titel (een citaat van Vondel) is door Piet naar voren gebracht. De rol van Piet was vooral die van een scherpe criticus. Hij wilde zelf geen hoofdstuk schrijven. Zijn kwaliteiten als redacteur kwamen ook tot uiting in zijn jarenlange voorzitterschap van de redactie van het *Jaarboek Oud-Utrecht*. Toen ik in 2002 gastredacteur was voor het themanummer over de familie Martens van Sevenhoven, zaten we weer als redacteurs aan tafel.

Enkele jaren later verschenen, kort na elkaar, nog twee boeken van Piets hand: *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad* (2005) en *H.A. van Beuningen: Een van Utrechts beste burgers* (2006). Daarna hield de stroom publicaties op. Zijn gezondheidsproblemen dwongen Piet langzaam tot een terugtocht. Zes jaar geleden heb ik nog vergeefs geprobeerd hem over te halen tot opponderen bij de promotie van Fred Vogelzang, die bij hem was begonnen. Hij werd minder mobiel, maar wanneer je hem sprak, was hij toch weer dezelfde: geestig, scherp, ironisch, vol verhalen. Tot op het laatst was hij bezig zijn dozen met gegevens over te dragen aan Het Utrechts Archief. Piet zal in herinnering blijven als een inspirerend verteller.

Twée zwervende beeldenparen van V&D

Jan Willem Arends

*Werkt aan een reeks artikelen over beeldhouwwerk aan
Utrechtse gebouwen. Zie www.bouwbeeldhouwwerk.nl.*

*Het grote gebouw tegenover het stadhuis waarin boekhandel
Broese en de Centrale Bibliotheek gevestigd zijn, is voorzien
van interessante reliëfs en beelden. Aan de gevel bevinden zich
twee beeldenparen met een - letterlijk - bewogen geschiedenis.¹
Het ene werd rond 1850 door twee broers boven de ingang van
hun stoffenzaak aangebracht en daarna twee keer verplaatst.
Het andere was rond 1925 door twee zwagers boven een ingang
van hun warenhuis gezet en voor 1938 al weer verdwenen om
later op te duiken in een stoffige garage in De Meern!
Een reconstructie van hun zwerftocht.*

Oorspronkelijk stonden op de locatie van het huidige gebouw woonhuizen van een travee (= overspanning) breed. Rond 1850² lieten de textielhandelaren de gebroeders Geelen drie woonhuizen op de Stadshuisbrug³ tot één winkelpand ombouwen, waarschijnlijk naar een ontwerp van Christiaan Kramm.⁴ De winkel kreeg als adres Stadhuisbrug 5.

Vanaf 1 oktober 1898 huurden de zwagers Vroom en Dreesmann het gebouw.⁵ Ze noemden hun bedrijf altijd 'Vroom en Dreesmann', tot medio 1913 ook 'De Zon' en vanaf medio 1928 ook 'V&D'.⁶ Hun zaken liepen goed en daarom begonnen ze buurpanden op te kopen om bij hun winkel te voegen.

De verbouwingen en uitbreidingen werden alle door architect P.J. Houtzagers getekend.⁷ Hij zette de stijl van het gevelontwerp van Kramm door. In februari 1925 werd er weer een fase opgeleverd met nieuwbouw langs de Oudegracht. Het gebouw van de gebroeders Geelen Stadhuisbrug 5, bestond ook nog steeds. Wel was de zolder bij de winkel getrokken en het bovenste deel van de gevel aangepast.

Vroom en Dreesmann bleven maar uitbreiden. Op 14 juli 1933 werd het nieuwste gedeelte opgeleverd naar het ontwerp van J. Kuyt en met reliëfs ontworpen door A. Termote. Deze nieuwbouw bevond zich aan de zijde van de Stadhuisbrug en de Choorstraat. Om daarvoor ruimte te maken werden hier enkele aangekochte panden en delen van het bestaande gebouw gesloopt, waaronder het gebouw van de gebroeders Geelen. Van dat laatste bleef overigens dankzij de uitbreidingen van Houtzagers in de stijl van Kramm een soort kopie bewaard.

Het oudere, nog aanwezig beeldenpaar

Beide beeldenparen stonden steeds boven een ingang van de winkel. Ze trokken de aandacht van mensen en vertelden iets over de winkel. In beide gevallen staat de vrouw - van de beelden uit gezien - rechts van de man, geheel volgens de toen geldende etiquetteregels.

Het oudere beeldenpaar stond aanvankelijk rond 1850 op het pand Stadhuisbrug 5 en verhuisde vóór 1925 naar de hoek met de Oudegracht en vóór 1938 naar de gevel aan de Oudegracht - waar het nu nog staat.⁸ Preciezer

Het oudere beeldenpaar (Minerva en Mercurius) nu.

□ FOTO JAN WILLEM ARENDS

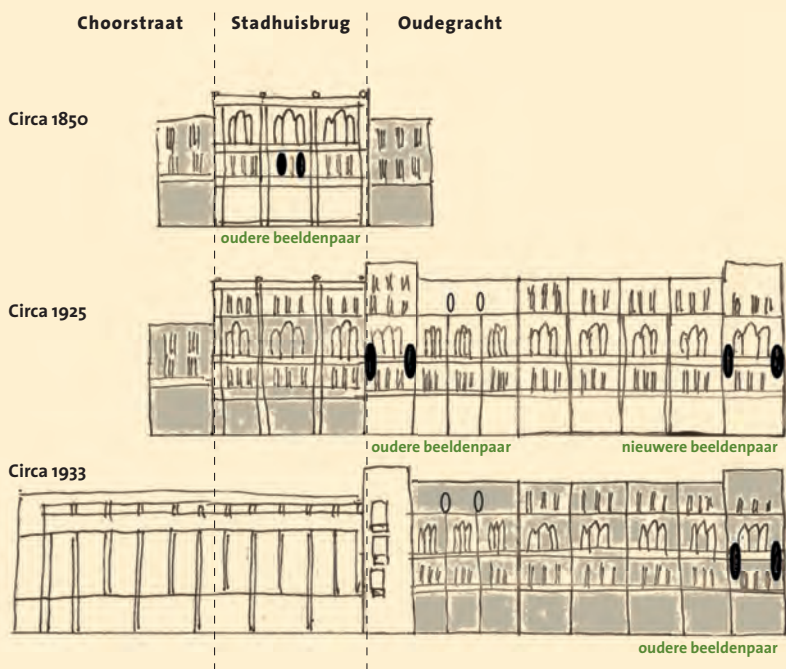
datering is niet mogelijk. De beelden zijn zo verweerd dat sommige details (bijna) verdwenen zijn en slecht te zien is of de beelden uit dezelfde steensoort zijn gemaakt als de rest van de gevel.

De man en de vrouw trekken allebei een knie op, de vrouw de rechter en de man de linker. Beide draaien hun bovenlichaam een stukje, de vrouw naar rechts en de man naar links. Hun houding is dus gedeeltelijk gespiegeld.

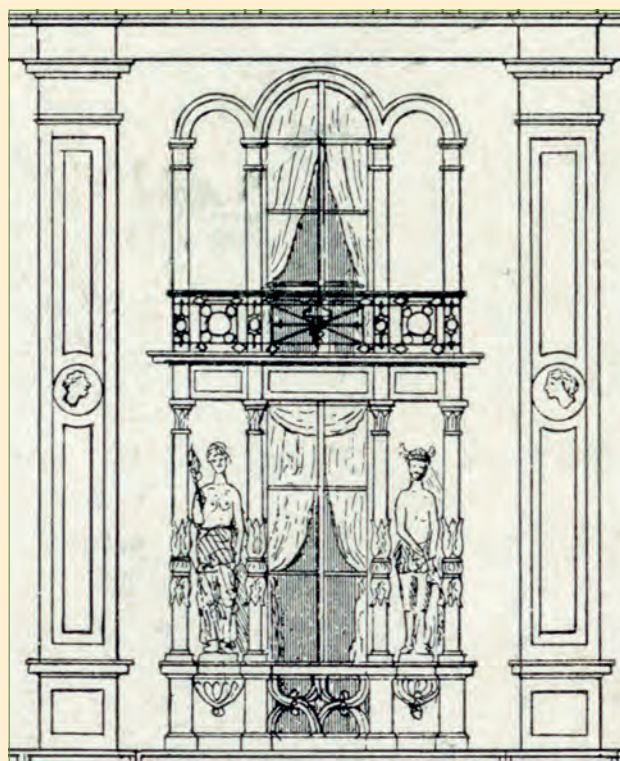
Het nieuwere beeldenpaar (Textiel- en Metaalnijverheid) in 1931.

□ FOTO (DETAIL) F.W. DE WILDT (FOTO PERSBUREAU UTRECHT) | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De vrouw lijkt echt te dansen. Lichaam en kleding zijn schitterend weergegeven. Ze is haar neus, rechterarm en de speer kwijt die ze in haar rechterhand had. Onder de schouder van de vrouw is het stuk ijzer nog aanwezig dat de los vervaardigde arm met de romp verbond. Kennelijk zijn arm en speer in de periode 1938-1943 verdwenen.⁹

De man is zo goed als naakt; zijn kruis wordt op slimme wijze door zijn mantel bedekt. De vleugels die ooit aan zijn hoed zaten (zie de tekening uit 1850), zijn grotendeels ver-

Tekening (detail) door C. Osterman van het oudere beeldenpaar in reclaimedrukwerk van de gebroeders Geelen uit 1850.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De ontwikkeling van de gevel en de plaatsing van de beelden (grijs = bestaande, wit = nieuwe gevel).

□ TEKENING JAN WILLEM ARENDS

sleten. Hij heeft in zijn rechterhand een beurs en in zijn linkerhand een onbekend voorwerp en een bijzondere staf. Het voorwerp achter hem lijkt een baal met touw bijeengebonden textiel. De baal staat op boeken en rollen stof. De betekenis van de boeken is niet duidelijk. De houding van de man is enigszins geforceerd maar wel levendig. Een fraai beeld met mooie details.

De speer is één van de vaste attributen van Minerva, de Romeinse adaptatie van de Griekse godin Athene die volledig bewapend uit het hoofd van Zeus (Jupiter) geboren werd. Minerva is de godin van onder meer de wijsheid en de krijgskunst. Zij heeft in veel gevallen een speer, een helm en een schild bij zich, in dit geval enkel een speer. De gevleugelde hoed en de staf of *caduceus* zijn vaste attributen van Mercurius, de Romeinse adaptatie van de Griekse god Hermes van onder andere de handel.

Minerva en Mercurius (en Athene en Hermes) vormen wel vaker een paar in de kunst. Vrouwelijke wijsheid en mannelijke handelsgeest zijn een mooie combinatie voor een winkel. Vooral handelsgeest stond hoog aangeschreven gezien de vele overige verwijzingen naar Mercurius op het gebouw.

Tot op heden is onbekend wie het oudere beeldenpaar heeft ontworpen of gehakt. In toenmalige kranten zijn geen aanwijzingen te vinden. De stilistische verwantschap tussen de beelden duidt op één ontwerper en één hakker (mogelijk één en dezelfde persoon). De architect van het gebouw Christiaan Kramm was een cultureel ontwikkeld man die veel boeken en kunstwerken bezat.¹⁰ De kans is groot dat hij de gebroeders Geelen heeft geadviseerd bij de aanschaf van dit beeldenpaar.

Kramms tekstuele magnum opus bestaat uit zeven dikke boeken met levensbeschrijvingen van Nederlandse en Vlaamse schilders en beeldhouwers.¹¹ Helaas noemt hij daarin noch Stadhuisbrug 5 noch de beelden. Wat kan dat betekenen? Hij is ze vergeten of hij weet niet wie de beelden heeft gemaakt. Het kan ook zijn dat de maker geen Nederlander of Vlaming is. Dat hij ze vergeten is, lijkt minder waarschijnlijk gezien de gretigheid waarmee hij zijn andere prestaties wel noemt.¹² De maker van een beeld blijft onbekend als het niet in opdracht werd gemaakt maar bijvoorbeeld op een veiling was gekocht en niet was

Het oudere beeldenpaar op de hoek in 1924.

□ FOTO J.W. DEETMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gesigeneerd. Maar ook de derde mogelijke verklaring - dat het gaat om een buitenlandse maker - is plausibel. Overigens bestaat er geen duidelijk herkenbare overeenkomst tussen de stijl van dit beeldenpaar en die van een bekende 19e-eeuwse beeldhouwer uit de Lage Landen.

Omdat de beelden sterker verweerd lijken dan de rest van het gebouw waarvan ze deel uitmaken en er zo weinig over ze bekend is, zijn ze wellicht voor een ander gebouw of zelfs een tuin gemaakt. Daar staat dan weer tegenover dat ze wel een duidelijke inhoudelijke relatie hebben met dit gebouw.

Gezien de gedeeltelijk gespiegelde houding en de vaak bestaande koppeling van beide klassieke goden lijkt wel zeer waarschijnlijk dat deze beelden in ieder geval als paar zijn bedoeld. Het gaat om neo-classicistische beelden uit het tweede kwart van de 19e eeuw.

Het nieuwere, verwijderde beeldenpaar

Op de foto uit 1925 is te zien dat boven de ingang aan de Oudegracht een nieuw beeldenpaar is aangebracht, dat later ook weer zou verdwijnen, in ieder geval voor 1938, zo blijkt uit foto's. Deze beeldengroep bleek ooit te zijn verkocht aan de eigenaar van een garage in De Meern. Omdat

hij inmiddels was overleden, werd niet duidelijk waar, hoe en wanneer de verkoop tot stand was gekomen.¹³

Het *Utrechtsch Nieuwsblad* meldde op 19 januari 1925 ter gelegenheid van de opening van het vernieuwde warenhuis: '[...] verfraaid met zes zandsteenbeelden, geplaatst boven de portieken en voorstellende Handel en Nijverheid, Zomer en Winter. De modellen van Kamman, te Amsterdam, en vervaardigd door Dresmé, alhier.' Zes beelden en vier namen. Zomer en Winter lijken de namen van de twee vrouwen op de hoek met de Oudegracht te zijn. Slaan 'Handel' en 'Nijverheid' op het oudere en nu nog aanwezige paar, of op het nieuwere en later verwijderde beeldenpaar? Leo Kamman was een docent aan de School voor Kunstnijverheid, waarvan P.J. Houtzagers de directeur was. Deze mannen hebben vaker samengewerkt. A.J. Dresmé was een locale beeldhouwer. Ype Koopmans, een kenner van en schrijver over beeldhouwwerk aan gebouwen, noemt in zijn dissertatie het oudere beeldenpaar niet en schrijft het nieuwere - en de twee vrouwen - aan Dresmé toe.¹⁴

De journalist en Koopmans zijn beiden onvolledig en hun informatie valt dan ook niet goed te rijmen. Wel is aanmerkelijk dat Dresmé het nieuwere beeldenpaar gehakt heeft. De vraag is of de genoemde Kamman daar dan de ontwerper van is. Dat lijkt onwaarschijnlijk wanneer we deze wat grove beelden vergelijken met de door Kamman ontworpen prachtig gedetailleerde tekens van de dierenriem aan het voormalige Kosmosgebouw op de kop van de Choorstraat.

Van het nieuwe beeldenpaar staat de vrouw met een miniatuur-weefgetouw van een industrieel type in de linkerhand. Helaas ontbreekt haar hoofd en is er van haar geen enkele goede afbeelding te vinden. Ook de man staat; hij heeft een miniatuur-stoomlocomotief in de rechterhand en draagt een voorschoot zoals ambachtslieden en arbeiders dat droegen. Helaas is de bovenkant van zijn hoofd verdwenen. De man en de vrouw zijn niet alleen vanwege hun sekse tegenhangers, ook hun houding is gespiegeld.

Zowel het weefgetouw als de stoomlocomotief hebben met nijverheid te maken. Stoffen behoren traditioneel tot

Op een Ansichtkaart uit de periode 1935-1940 heeft de vrouw van het oudere beeldenpaar boven de ingang aan de Oudegracht haar speer nog.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

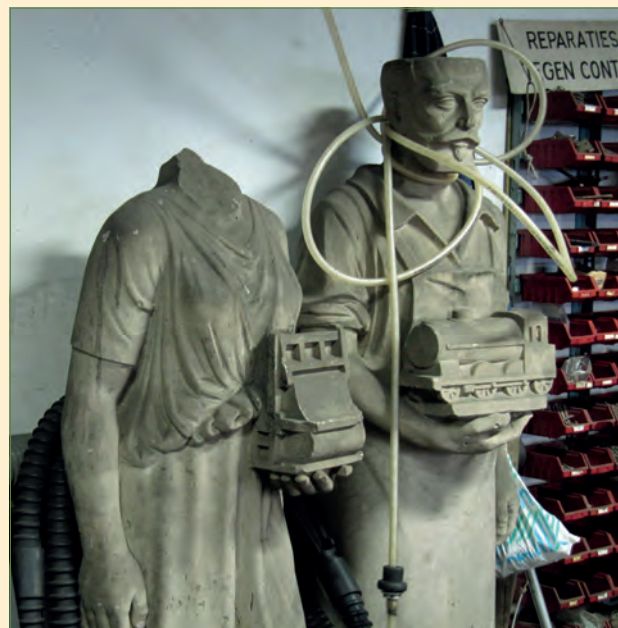
De vrouw van het oudere beeldenpaar (Minerva) met arm en speer.

□ FOTO EN RECONSTRUCTIE JAN WILLEM ARENDS

het domein van de vrouw en metaal tot dat van de man. Textielnijverheid en Metaalnijverheid lijken dan ook goede titels. De beelden ogen wat lomp met hun oninteressante houding en grote handen.

Harde werkelijkheid

Bij veel beeldhouwwerk aan gebouwen is het onmogelijk om achteraf vast te stellen wie de beelden ontwierp en maakte. De reden daarvan is dat de zakelijke gesprekken tussen opdrachtgever en architect enerzijds en de beeldhouwer anderzijds niet schriftelijk werden vastgelegd. Ook in dit geval vormt gebrek aan documentatie het probleem. De gebroeders Geelen verwezen met hun beeldenpaar naar de klassieke oudheid. Vroom en Dreesmann gingen bij de keuze van hun nieuwe beeldenpaar voorbij aan de mythische wereld, maar zetten toch ook niet de stap naar: 'Kijk, dit kun je hier kopen', want weefgetouw en stoomlocomotief bleven symbolen.

Het nieuwere beeldenpaar in de garage in De Meern.

□ FOTO JAN WILLEM ARENDS

Op zeker moment hebben Vroom en Dreesmann of volgende eigenaren besloten om afscheid te nemen van het nieuwere beeldenpaar en alleen het oudere te behouden. De reden hiervoor is niet bekend. Misschien vonden ze het nieuwere beeldenpaar niet mooi, maar waren ze wel onder de indruk van de historische waarde of de zwierigheid en de fraaie uitvoering van het oudere beeldenpaar. Ooit groeide De Zon, later Vroom en Dreesmann en weer later V&D ten koste van allerlei kleine winkels. En nu is V&D zelf failliet. Dat is de harde werkelijkheid. Daar helpen zelfs klassieke goden niet tegen.

Met dank aan Mirjam Schaap, medewerker van het Stadsarchief Amsterdam, die mij toegang verleende tot het (op dat moment geïnventariseerde deel van het) V&D-archief.

Noten

- 1 De twee vrouwenbeelden op de hoek blijven in dit artikel buiten beschouwing.
- 2 Struick is stellig over het jaartal: 'Zijn [Kramms] laatste bouwwerk te Utrecht was het "Magazijn voor lakens, linnen en andere Manufacturen", dat hij in 1850 voor de gebroeders Geelen op de Stadhuisbrug ontwierp.' In: J.E.A.L. Struick, *De Stadhuisbrug, tussen winkel en raadhuis* (Utrecht 1974) 41. Hij vermeldt niet hoe hij aan deze informatie komt. Ik heb deze combinatie van handeling en jaartal verder nergens gevonden.
- 3 Ik gebruik de huidige namen: de Stadhuisbrug heette ooit Over het Stadhuis en de Oudegracht Oude Gracht Weerdzijde.
- 4 Er zijn wel interieurtekeningen van dit pand van hem bekend maar geen geveltekeningen, plattegronden of doorsneden. Een tijdgenoot van Kramm, Wap, wijst hem als de architect van dit gebouw aan. Zie: J.J.F. Wap, *Levensbericht van C. Kramm* (Amsterdam 1864) 6.
- 5 Struick (1974) 43. Deze combinatie van handeling en datum wordt bevestigd in een onuitgegeven autobiografie van A.C.R. Dreesmann in het V&D-archief, dat is overgedragen aan het Stadsarchief te Amsterdam. Dreesmann vermeldt daarin trouwens ook dat Stadhuisbrug 5 eerst eigendom was van overbuurman Kosmos. Pas op 1 februari 1902 werden Vroom en Dreesmann ook eigenaar van het pand.
- 6 Advertenties in het *Utrechtsch Nieuwsblad*: 3 mei 1913 laatste advertentie met 'De Zon', 29 juni 1928 eerste met 'V&D'.
- 7 Struick (1974) 43 en bouwtekeningen.
- 8 Het Utrechts Archief, Collectie Beelmateriaal, catalogusnummer 66905.
- 9 Idem, catalogusnummers 99762 (1938) en 4949 (1935-1943).
- 10 Blijkt onder meer uit de veilingcatalogus uit 1875 van zijn nalatenschap.
- 11 C. Kramm, *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders en beeldhouwers [...]* (Amsterdam 1857-1864). Geraadpleegd via <https://books.google.nl>
- 12 Onder meer bij de items 'W.H. Van der Wall' en 'J.J. Rynbout'.
- 13 Een oproep in *De Oud-Utrechter* om informatie over de gevel te verstrekken, leverde deze interessante informatie op. Volgens een medewerkster van Jan Donker had hij ze ter plekke gekocht van bouwvakkers. Diens garage en beelden zijn inmiddels verkocht.
- 14 Ype Koopmans, *Steenvast en gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940* (Rotterdam 1997) 279.

Najaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *woensdag 23 november* om 19.30 uur in de Sint Jacobuskerk, Prins Bernardplein 40. Agenda en stukken zijn als bijlagen bijgevoegd bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 14 oktober* houden Marijke van Dorst en Margriet Hoogendoorn een lezing over werk en leven van de Utrechtse schrijfsters Adele Opzoomer (1856-1925), pseudoniem A.S.C. Wallis, en Johanna van Woude (1853-1904), beiden in hun tijd zeer geliefd. Aan hen en andere 19e-eeuwse schrijfsters is een tentoonstelling gewijd die op 18 oktober geopend wordt in de Centrale Bibliotheek aan de Oudegracht.

Een maand later, op *vrijdag 11 november* spreekt Bob Lodewijks over de Amsterdamse School in Utrecht. Hij bespreekt de factoren die van invloed waren op het ontstaan van die stijl in Utrecht en toont voorbeelden van de toepassing in de Utrechtse architectuur. Op *vrijdag 9 december* vertelt filosoof en literatuurhistoricus Niels Bokhove onder de titel 'Reconstructie van een reconstructie. Dada in Utrecht in 1923 en 2013' hoe drie jaar geleden de heropvoering van de beruchte Dada-soiree in het Gebouw van K&W totstandkwam. De succesvolle voorstelling vond plaats ter viering van het 90-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht in 2013. *Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis in de Lange Smeestraat. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.*

Lezing tentoonstelling Heilig Schrift

Op *donderdag 20 oktober* 12.00 uur houdt Micha Leeflang, conservator Oude Kunst Museum Catharijneconvent, in het Auditorium van het museum een lezing voor Oud-Utrechters over de tentoonstelling Heilig Schrift.

U kunt zich aanmelden via info@catharijneconvent.nl. Voor meer informatie over de exposities, zie: www.catharijneconvent.nl.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 89e jaargang nr. 5 / oktober 2016 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 november 2016

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0683 656 516 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail) adres. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Lezing kastelen en buitens Nieuwegein

Op *dinsdag 16 november* houdt Ben Huiskamp van de Historische Kring Nieuwegein een lezing over oude kastelen en buitens in Nieuwegein. Hij gaat in op hun ontstaan, hun bewoners en de rol die ze hebben gespeeld in hun omgeving. Van deze kastelen en buitens zijn er nog maar enkele in volle glorie te bewonderen. Aan andere herinneren oude afbeeldingen en oude en moderne geografische namen.

De lezing vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Inloop vanaf 18.45 uur. Aanmelden via e-mail: joostboomsma@gmail.com. Kosten: € 5,- te voldoen bij ingang.

Presentatie Jaarboek

Het Jaarboek wordt op *zondag 27 november* gepresenteerd in de Theeschenerij De Tuinkamer (Oude Bibliotheek Oog in Al). Het definitieve programma volgt in de nieuwsbrief van november.

Honderd jaar Belgenmonument

Amersfoort besteedt dit najaar uitgebreid aandacht aan het feit dat honderd jaar geleden het initiatief werd genomen voor het 'Belgenmonument' in die stad. Vanaf mei 2017 bouwden duizenden in Nederland geïnterneerde gevluchte Belgische soldaten aan dit werkverschaffingsproject dat een gedenkteken en blijk van waardering voor de genoten gastvrijheid moest opleveren. Dit jaar werd een restauratie van het monument afgerond.

Het culturele en educatieve programma bestaat uit exposities in Archief Eemland (over het Belgenmonument), de St. Joriskerk (over de Eerste Wereldoorlog) en Museum Flehite (gewijd aan de Belgische kunstenaar Rik Wouters die geïnterneerd was in Kamp Zeist). Er zijn verder rondleidingen, theatervoorstellingen, concerten en een ontwerpwedstrijd voor een nieuwe betekenisgeving aan het monument. Ook verschijnt er een boek over de totstandkoming van het monument.

Zie voor het volledige programma: www.amersfoort.nl/project/programma-100-jaar-belgenmonument.htm.

Grafiservices Service voor communicatie

Van huis uit de specialist in gedrukte communicatie, inmiddels een organisatie die het hele communicatietraject beheerst. Sterk op het gebied van gedrukte, geprinte en digitale communicatie in combinatie met mail, fulfilment, warehousing en logistiek. Met professionals die ook interim, gedetacheerd of als consultant voor u aan de slag kunnen. We zetten de lijnen uit, adviseren, organiseren, registreren, produceren, ontzorgen. Altijd in nauwe betrokkenheid. En met maar één doel voor ogen: het realiseren van uw communicatiedoelstellingen. Pas dan zijn wij tevreden.

ra
gf
ir
se
cs

Bezoekadres
Kanaalweg 30
3526 KM Utrecht

(030) 2 822 822
www.grafiservices.nl
info@grafiservices.nl

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 30,-). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl